

УДК [94(477.8/.86):929Чикаленко]”1919/1920”

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-156-169

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук

професор, головний науковий співробітник

Інституту українознавства імені І. Крип'якевича

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>,

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛИЧИНІ 1919–1920 РОКУ В ОЦІНЦІ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЩОДЕННИКА»)

Представлено погляди Є. Чикаленка на суспільно-політичні процеси в Галичині у драматичний для українців час. Наголошено на його зв'язках із галицькою суспільністю на початку ХХ ст., на допомозі наддніпрянським політемігрантам у Львові, обуренні діяльністю російської окупаційної влади у Галичині в роки Великої війни. Закцентовано на його сприйнятті Української революції, відмові від участі в тодішніх політичних процесах, негативному ставленні до більшовицької влади, вимушеній еміграції.

Висвітлено ставлення Є. Чикаленка до діяльності Української Національної Ради (УНР), її президента Є. Петрушевича, його порівняння галицького громадсько-політичного життя з наддніпрянським у загальноукраїнському вимірі. Розкрито ставлення до українсько-польської війни, рішень Паризької мирної конференції щодо Східної Галичини, роздуми про галицький політикум, його неоднорідність і різноплановість, боротьбу галичан за державну незалежність.

Ключові слова: Євген Чикаленко, «Щоденник», Галичина, Наддніпрянщина.

Перша світова війна стала каталізатором національно-визвольного руху поневолених народів Австро-Угорської монархії та Російської імперії, а їх розпад призвів до утворення національних самостійних держав. Творення української державності на Наддніпрянщині відіграло важливу роль в активізації визвольних змагань на західноукраїнських землях. Галицькі українські політичні сили у краю та Віденському парламенті все гучніше заявляли про права українців на самовизначення і возз'єднання в єдиній самостійній соборній Українській державі.

Утворення ЗУНР, її роль у всеукраїнських державотворчих процесах, військово-дипломатична, національно-культурна діяльність та інші проблемні аспекти висвітлено в численних монографіях, документальних збірниках, мемуарах, пресових публікаціях тощо. Доповнять ці видання, напевно, і спогади-роздуми видатного українця, видавця, благодійника, публіциста Євгена Чикаленка (1861–1929).

Наголошу, що його опублікована мемуарна спадщина охоплює «Спогади» за 1861–1907 рр. і «Щоденники» за 1900–1917 та 1918–1919 рр.

«Спогади» вперше надруковані в 1925–1926 рр. у Львові (видавнича спілка «Діло»), ще швидше, у 1924 р., тільки в іншому тлумаченні – у «Свободі» (США), а також того ж року окремі фрагменти – в «Літературно-науковому віснику». У Львові побачив світ у 1931 р. і «Щоденник» за 1907–1917 рр. та «Уривки з моїх споминів за 1917 р.». У 1955 р. Українська вільна академія перевидала «Спогади» з численними правками автора, внесеними в першодрук. В Україні ці видання вперше опубліковані в 2003–2004 рр. у видавництві «Темпора»¹. «Щоденник. 1919–1920» – у 2005 р. за редакцією Владислава Верстюка й Марка Антоновича. Відразу ж зазначу, і це цілком зрозуміло, що в «Щоденнику» Є. Чикаленка переважно висвітлені суспільно-політичні процеси Наддніпрянщини, а події у Галичині періоду ЗУНР розглянуті в загальноукраїнському вимірі.

Вважаю за необхідне фрагментарно висвітлити зв'язки Є. Чикаленка з галицькою суспільністю на початку ХХ ст., у роки Великої війни та добу Української революції аж до його виїзду на еміграцію. Так, він підтримав ініціативу Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і пожертвував 25 тис. крб, величезну на той час суму, на будівництво Академічного дому у Львові (1912) для наддніпрянських студентів та політемігрантів². У 1905 р. профінансував проведення у Львові курсів українознавства, т. зв. літній університет, які організувало Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва на чолі з М. Грушевським для студентів-наддніпрянців³.

У роки війни припинення українського національно-культурного життя у Наддніпрянщині та страшний його погром російською окупаційною владою в Галичині вразили Є. Чикаленка до глибини душі. У ті часи він змушений був переховуватись від жандармів у Москві, Петербурзі, Фінляндії, іноді потай навідуючись до Києва. Тут зустрів у родині Матушевських Новий 1916 рік у товаристві галицьких закладників. «Ніколи в житті своєму не стрічав я сумніше Нового року», – записав згодом Є. Чикаленко в «Щоденнику»⁴.

Революція 1917 р. застала Є. Чикаленка в Києві. Д. Дорошенко, описуючи його душевний стан під час відвідин губерніального з'їзду кооператорів Київщини, де став свідком надзвичайного піднесення національного духу й ентузіазму, який охопив величезне зібрання, що складалося головню з селян, наголосив: «... і коли вся зала заспівала “Ще не вмерла Україна”, і всі з зворушення і радощів цілувалися й плакали, Чикаленко також не зміг здержати голосного ридання; це ж був і його тріумф, і його свято! Він благословляв долю, що дала йому дожити до такого щасливого дня, радів, що “з молодих своїх років узяв вірний напрямок і йшов, чи добре, чи погано, а вірною дорогою”. Тепер, – наголошував Д. Дорошенко, – він бачив, що не марно працював ціле життя і нарешті прийшло національне відродження, яке охоплює широкі народні маси»⁵.

¹ Старовойтенко І. Доба революційних потрясінь у долі та спадщині Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920)*. Київ, 2011. С. 25–26.

² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 50.

³ Там само. С. 47.

⁴ Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. С. 77.

⁵ Там само. С. 78.

Однак, незважаючи на таке душевне піднесення Є. Чикаленка, він не поринув у вир української політики і державотворення, а повністю відійшов від цих важливих процесів. Із квітня по жовтень 1917 р. перебував у родинному маєтку в Перешорах на Херсонщині, де займався господарськими справами. У жовтні 1917 р. переїхав до Києва і жив тут до 26 січня 1919 р. Не висвітлюючи всіх його життєвих і політичних перепитів в цей період, зазначу, що справді відмовився від високих посад, які йому пропонували в Центральній Раді та уряді гетьмана П. Скоропадського, пережив одну більшовицьку навалу і, зрозумівши її суть, не хотів більше з нею стикатися, бо вважав антагоністичною для всього цивілізованого людства й українства зокрема, і в кінці січня 1919 р. виїхав до Галичини⁶.

Уже в перших днях січня 1919 р. стало зрозуміло, як зазначав Є. Чикаленко, що «наше військо не встоїть проти большевиків, бо галицьких стрільців мало, наші ж козаки явно не хочуть битися з большевиками і тікають по домах, або навіть передаються до большевиків так само як це робилося за Центральної Ради» (9.ІІ.1919)⁷. Тому вирішує виїхати з Києва. Адже йому, хворому, наражати себе на будь-яку небезпеку не було сенсу. Тоді зі столиці виїжджали останні дипломатичні місії Української Народної Республіки (УНР), зокрема корпус дипломатів до Туреччини, у складі якого перебував його середній син Петро, а очолював відомий політик і громадський діяч Олександр Лотоцький. Власне, разом із персоналом цієї місії виїхав за кордон через Галичину і Є. Чикаленко. Однак, прибувши 30 січня 1919 р. до Станіслава та порадившись зі знайомими галичанами, зокрема Антоном Крушельницьким, вирішив не їхати з посольством до Царгорода, а «пересидітидесь в Галичині, поки не в'ясниться справа з Києвом». Саме тоді розійшлася чутка, ніби українське військо відігнало большевиків за Чернігів і Полтаву, хоч, насправді, Директорія та міністерства переїхали до Вінниці, а Петлюра зі штабом – до Фастова, в Києві залишилося тільки військове командування (9.ІІ.1919)⁸. Є. Чикаленко залишився у Станіславі, який в той час був тимчасовою столицею ЗУНР. Тут перебував Державний секретаріат, Національна Рада й інші державні інституції.

У Станіславі було дуже багато наддніпрянців, місто стало головним притулком для евакуйованих інституцій УНР і, взагалі, для втікачів від большевиків. Особливо багато перебувало військових, які своєю «цяцькованою зброєю та театральним убранням» робили прикре враження на фоні скромної форми Галицького війська, яке билось і клало голови за рідний край. Були у Станіславі й біженці з Буковини, яку окупували румуни, зі Львова. Однак вони відрізнялися від наддніпрянців тим, що останні мали зі собою значні кошти. Уряд УНР перед евакуацією з Києва, а потім із Вінниці, роздавав великі гроші. «Величезні суми, – зазначав Д. Дорошенко, – сипались на формування загонів, на партії, на пропаганду, на пресу, на видавництва і так хто його зна на що, аби, мовляв не дісталося большевикам!». Опинившись у Станіславі, наддніпрянці задовольнялися розкішним життям, не

⁶ Детальніше див.: Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. С. 17–32; Старовойтенко І. Доба революційних потрясінь у долі та спадщині Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920)*. Київ, 2011. С. 9–18; Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. С. 78–84.

⁷ Чикаленко Є. *Щоденник, 1919–1920*. С. 34. У дужках вказана дата написання документа.

⁸ Там само. С. 35.

рахувалися з місцевим укладом буття, що спричинило підвищення цін на всі продукти, а дорожнеча дуже дошкуляла місцевим мешканцям, які мали скромні засоби і звикли до незначних витрат. «Галичани, – наголошував Д. Дорошенко, – зкрива поглядали на це “нашествіє” наддніпрянців, а особливо на їх безжурний вигляд і байдкування в такий тяжкий для краю час»⁹.

Перебування наддніпрянців у Станіславові Є. Чикаленко в «Щоденнику» описав так: «... на українців всі дивляться тут косо та й не без підстав, бо всі або майже були міністри чи товариші міністрів попривозили з собою масу грошей і розкидають їх по Станіславу без рахунку і тим підносять на все дорожнечу. Як ідеш по вулиці і побачиш, що вдивляється в тебе якийсь незнайомий, то так і здається, що на тебе дивляться як на злодія, який накрив в Україні гроші і втік у Галичину. Про багатьох українців голосно говорять, що вони мільйони попривозили з України, а уряд тутешній вже навіть звернув увагу на ці чутки і, кажуть, наважився декого й арештувати, але ще не порозумівся з наддніпрянським урядом» (6.ІІІ.1919)¹⁰.

Виокремлю один факт, який демонстрував особисті стосунки між членами Директорії та урядом ЗУНР. Зокрема, йдеться про ставлення В. Винниченка до керівництва ЗУНР. Дізнавшись про його переїзд через Станіславів до Відня у лютому 1919 р., Є. Петрушевич із головою секретаріату С. Голубовичем зайшли вранці до його вагона на вокзалі і, побачивши, що той ще відпочиває, виїхали в місто, віддавши розпорядження вислати за ним автомобіль і відвезти до готелю. Згодом, зустрівши Олександра Севрюка, громадсько-політичного діяча й дипломата, керівники ЗУНР попросили його довідатись про зустріч із Винниченком, а можливо, «він хоче проїхати через Галичину інкогніто, як приватна особа».

6 березня 1919 р. Є. Чикаленко занотував у «Щоденнику»: «Але Винниченко, пробувши три дні в Станіславові, не виявив ніякого бажання, щоб йому голова галицького уряду зробив візит, та й сам йому візит не зробив. Тим часом через кілька днів довідались вони, що Винниченко по телеграфу з Лавочного скаржився до Директорії, що галицький уряд не схотів його привітати. А Микита Шаповал розказував, що Винниченко страшенно обурений на галичан як тутешніх, так і тих, що працювали з ним у Києві, і обіцявся колись “описати” цих “реакціонерів”, а разом з ними і Петлюру, якого назвав просто “подлецом”...»¹¹.

Напевно, таке, за словами Чикаленка, «неприємне непорозуміння» між галичанами і Винниченком було через його великі амбіції. Є. Чикаленко наголошував: «Так, як за Ц[ентральної] Ради Винниченко не міг перенести популярності Грушевського, а через те вжив всіх заходів, щоб не допустити того до влади і за часів Директорії, так само він не міг перенести того, що ім'я Петлюри під час [анти]гетьманського повстання затьмарило його ім'я: часописи російські і українські, всі писали про петлюринські банди, про (петлюрівців), про “повстання Петлюри”, а про Винниченка й ніхто не згадував. Очевидно, це повинно було страшенно іритувати (розгнівати) його, бо він надзвичайно честолюбива людина. Він скрізь, навіть у дрібницях, повинен бути завжди і скрізь першим, понад усіх... раз у раз хоче бути вище за всіх...»¹².

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 443–445.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 46.

¹¹ Там само. С. 43.

¹² Там само. С. 44.

Зрозуміло, що всі процеси громадсько-політичного життя Є. Чикаленко порівнював із Наддніпряниною і розглядав їх не відокремлено, а в загальноукраїнському вимірі, щоденно цікавився подіями на Великій Україні. Перебуваючи у Станіславові, щодня ходив на засідання УНРади. Він із приємністю прислухався до того, як її послі обговорювали аграрне питання, радів із того, що всі депутати одноголосно й рішуче висловлювалися за індивідуальну власність і гостро засуджували принцип соціалізації, на основі якого Директорія хотіла вирішити земельне питання. Всі послі обстоювали викуп землі в землевласників, вважаючи, що дешевше буде для держави заплатити за землю грошима, ніж кров'ю свого народу та ще й із ризиком втратити саму державу. Адже, коли земля конфіскована безкоштовно від власників, то всі вони стануть ворогами держави і вживатимуть різних заходів, щоб її розвалити і зберегти у своїх руках землю (9.ІІ.1919)¹³.

Особливо Є. Чикаленко звернув увагу на те, що на засіданнях УНРади селяни-послі найбільше наполягали на тому, щоб за землю було заплачено колишнім власникам і передано її теж селянам за гроші, бо тоді ніхто тої землі не квапився б відібрати. Таких думок, зауважував Є. Чикаленко, дотримувалися й заможніші селяни в Наддніпрянській Україні, але Центральна Рада до їх голосу не прислухалася й словами Грушевського казала, що «український народ покаже світові зразок соціалістичного рішення аграрного питання», тобто думала «привабити до себе голоту» обіцянкою землі задарма, яка «все-таки хилиться до московських більшовиків, бо більше їм вірить» (9.ІІ.1919)¹⁴. «Хоч московські більшовики не принесли з собою сподіваного земного раю, – зазначав Чикаленко, – та вже є каяття та нема вороття». У цьому він звинувачував наддніпрянську соціалістичну інтелігенцію, яка не хотіла прислухатися до голосу наддніпрянських і галицьких селян-власників, сподівалася на всеєвропейську соціальну революцію, «грала на інстинктах голоти, думаючи на цьому фундаменті побудувати державу. Але вона гірко помилилась...» (9.ІІ.1919)¹⁵.

Згадував Є. Чикаленко в «Щоденнику» і про з'їзд опозиційного до уряду ЗУНР Селянсько-робітничого союзу (СРС), утвореного у грудні 1918 р. Він відбувся у Станіславові 30–31 березня 1919 р. за участі понад 1 200 делегатів від робітників і селян 33-х повітів краю. Ініціативу перехопили соціал-демократи й комуністи. Більшість делегатів гостро критикувала політику Державного секретаріату й УНРади, вимагала їх повалення, створення єдиного соціалістичного уряду, об'єднання Галичини з підрадянською Україною, а також кооптації до УНРади 61 делегата від СРС або ж «війна Національній Раді». Зрозуміло, на такі вимоги СРС УНРада не могла погодитися. Вона стверджувала, що «така війна була би не війною проти Національної Ради, тільки війною проти української державності»¹⁶. У підсумку вимоги СРС УНРада відкинула, а на більш рішучі кроки його керівництво не наважувалося. З цього приводу голова Радикальної партії Лев Бачинський, виступаючи на сесії УНРади, заявив: «Радикальна партія не буде робити революції проти власної держави, вона робила революцію проти чужих, ворожих народови правительств»¹⁷.

¹³ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 35.

¹⁴ Там само. С. 36.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. автор. кол. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 242.

¹⁷ Там само.

Є. Чикаленко занотував у «Щоденнику» (30.III.1919), що «тепер Галичина заворушилася». Адже під час засідання Національної Ради відбувалися такі з'їзди: 28–29 березня 1919 р. – Соціал-демократичної партії, яка перебувала в опозиції до уряду ЗУНР і висловила за соціалістичні перетворення та союз із підрадянською Україною; 22–23 березня 1919 р. – Радикальної партії, яка підтримала республіканську форму правління, широку автономію областей УНР, забезпечення громадянських і політичних свобод, соціалізації великої промисловості, торгівлі та банків; 28–29 березня – Націонал-демократичної партії, яка виступила за демократичний шлях розвитку УНР, «будівництво народної республіки на основі демократизму». Побожовання Є. Чикаленка, щоби «крайні ліві партії не заходились коло захоплення в свої руки влади в Галичині, що сталось оце допіру в Венгрії», не справдилися¹⁸.

Не оминув увагою Є. Чикаленко українсько-польської війни, яка почалася ще в листопаді 1918 р. Він добре знав про переговори в лютому 1919 р. уряду ЗУНР із місією Дж. Бартелемі й ультимативний проект перемир'я, який та запропонувала й відповідно до якого Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн і близько 40 % території Східної Галичини мали перейти під контроль Польщі. З цього приводу Є. Чикаленко зазначав, що поляки, навіть наймиролюбивіші, не хочуть покинути Львова, а особливо Борислава, бо їм необхідна нафта. Як і більшовикам «потрібний наш хліб, цукор, вугіль і бориславська нафта» (15.IV.1919)¹⁹.

Зазначу, що у зв'язку із загостренням боротьби українців проти поляків, уряд ЗУНР 25 травня 1919 р. залишив свою столицю Станіславів і перебрався до Кам'янець-Подільського. За таких обставин командування Української Галицької армії (УГА) в листі до польського командування від 19 червня 1919 р. повідомляло, що «ми завжди готові покінчити з війною з Польщею, підкоритися справедливому третейському судові Антанти і виступити зі всіма нашими силами проти спільного ворога – більшовиків». Маючи в той час успіхи на фронті, командування УГА відкинуло умови перемир'я, розраховуючи на справедливі рішення Антанти²⁰.

Тим часом, 25 червня 1919 р. Найвища Рада Мирної конференції в Парижі прийняла постанову, якою дозволила Польщі використовувати всі військові сили, зокрема й армію Галлера, для окупації Східної Галичини по р. Збруч. Того ж дня польська армія, повністю забезпечена Антантою, перейшла в наступ по всьому фронті, а УГА, перевтомлена боями, не маючи достатньо зброї й амуніції, не могла втриматись, змушена була відступити й у середині липня відійшла за Збруч²¹.

Треба наголосити, що 21 листопада 1919 р. «Рада десяти» Паризької мирної конференції під тиском поляків уклала «Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину», за яким Галичина оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй і передавалася Польщі під управління на 25 років за умови збереження автономії.

Є. Чикаленко також сподівався, що Антанта дотримуватиметься принципів В. Вільсона про самовизначення народів, виробить статут автономії для Східної Галичини, яка тимчасово відійшла до Польщі, і дасть автономію Наддніпрянській

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 53.

¹⁹ Там само. С. 59.

²⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. С. 449–450.

²¹ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 252.

Україні. Але тут же застеріг, наголошуючи, що ця автономія як у Галичині, так і в Україні буде тільки на папері. Адже поляки та росіяни, виправдовуючись більшовизмом українців, триматимуть народ у військовому стані та намагатимуться винищити дощенту й український національний рух.

Зі сумом Є. Чикаленко констатував: «Настає час, коли український народ повинен буде спокутувати гріхи своєї соціалістичної інтелігенції, яка, думаючи показати світові зразок соціалістичного устрою, довела його до розгрому матеріального та державного і надовго відтягнула його національне відродження». Проте вірив, що український народ після пережитого в роки революції вже ніякі сили не знищать. Навіть при всьому його скептицизмі та песимізмі він був впевнений, що Україна досягне самостійності. «Ми помремо, – зазначав великий Українець, – може, не діждавшись просвітку, а наші діти, внуки уже, напевне, будуть громадянами об'єднаної вільної України, бо кров і муки ліпших синів народу не можуть пропасти безслідно» (3.IX.1919)²².

Надзвичайно сильно стривожила Є. Чикаленка звістка про те, що «зрадника ген[ерала] Тарнавського арештовано у Вінниці за те, що він заключив з представником Денікіна Бредовим договір, після котрого ціла галицька армія переходить під наказ Денікіна» (19.XI.1919)²³. Він не хотів цьому вірити, адже саме в той час більшовики вигнали Денікіна з Києва. «Невже в такий момент галичани могли перейти на сторону Денікіна?», – запитував сам себе Є. Чикаленко. І тут же розмірковував: «А тим часом все можливо. Можливо, що Петлюра зрікся Східної Галичини на користь Польщі, а це так обурило галичан, що вони вирішили перейти до Денікіна, бо всі галичани вважають, що їм ліпше потонути в московськiм морі, ніж втопитись у польському болоті». Він зазначав, що не обов'язкове ні те, ні друге, а потрібно твердо триматися ідеї «єдиної соборної України» і не погоджуватися ні на добровільне прилучення до «єдиної Росії», ні на розподіл України між нею і Польщею, тоді «ми не потонемо хоч забере нас Денікін силою»²⁴.

Насправді обставини, про які Є. Чикаленко не міг тоді знати, були зовсім іншими. Восени 1919 р. українське військо опинилося у т. зв. «чотирикутнику смерті» – між більшовиками, що наступали, Добровольчою армією, поляками та румунами. Особовий склад УГА був знесилений масовою епідемією тифу, не мав ні амуніції, ні теплого одягу. Несприятлива воєнна ситуація і такі трагічні обставини змусили військо на чолі з Мироном Тарнавським розпочати переговори з Добровольчою армією. Для збереження особового складу від остаточної загибелі, делегація Начальної команди уклала 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці (не далеко від Гайсина на Вінниччині) тимчасове перемир'я з денікінцями²⁵.

Є. Петрушевич не заперечував проти переговорів, але обурився, що письмову угоду уклали без погодження з ним. М. Тарнавський був відданий під суд військового трибуналу та понижений у посаді. У підписанні перемир'я з білогвардійцями звинувачували не тільки генерала, а й Петрушевича і, зрештою, всіх галичан.

²² Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 110.

²³ Там само. С. 157.

²⁴ Там само. С. 158.

²⁵ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. Львів: Манускрипт-Львів, 2013. С. 231.

На міжпартійній нараді 12 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському у присутності представників галицьких партій та організацій, крім соціал-демократів, члена Директорії Андрія Макаренка і військового міністра УНР Володимира Сальського, Євген Петрушевич заявив, що створення самостійної України нереальне і повідомив учасникам зібрання, що депутати УНРади у Відні схильні до федерації з «денікінською» Росією. Директорія власними силами не в змозі досягти самостійності Наддніпрянщини, а галичани мусять «водитися» або з Польщею, або з Денікіним. Оскільки з Польщею неможливо, бо вона віроломна, то краще почекати на федерацію з Росією Денікіна.

Не дійшовши згоди з наддніпрянцями, Є. Петрушевич відправив Начальній команді депешу продовжити переговори в інтересах Галицької армії – по суті дозволив перейти їй на бік денікінської армії для спільної боротьби з більшовиками, надавши організаційну й адміністративну автономію, а політичне порозуміння обговорити пізніше. Він також наголосив, що проти всіх галичан тапер ведеться «беззглядна боротьба»²⁶.

Варто зазначити, що командування УГА згодилося на цей крок, бо стреміло за будь-яку ціну зберегти армію для подальшої боротьби з польською окупацією Галичини, хоча й не плекало великих надій на союз із Денікіним. Якби не цей крок, то Галицька армія припинила б існування вже в листопаді–грудні 1919 р. або ж була б інтегрована в Червону армію, що могло мати на той час ще гірші наслідки, ніж пізніший союз у лютому 1920 р.

Перебуваючи в той час у Перемишлі, Євген Чикаленко довідався від Дмитра Греголинського*, що львів'яни цілком виправдовують вчинок Галицького війська щодо переходу на бік Денікіна і не вважають це зрадою, бо не було йому іншого виходу, оскільки Петлюра уклав якісь пакти з Польщею**. Він відзначив, що зрозумів би галичанин, коли б Петлюра уклав мир із Польщею ціною Галичини. «Цей його вчинок, – наголошував Чикаленко, – я теж вважав би за зраду ідеї соборної України, але зрозумів би тільки, а не виправдовував би, бо за зраду зовсім не треба платити зрадою». Він вважав, що «хоч галицькі вояки всі голі, босі, хворі на тиф, тоді вони повинні були здатися в полон Денікіну, в не переходити на його бік і не заключати умов, застерігаючись тільки, щоб їх не посилали проти Петлюри, а тільки обороняти тил денікінської армії від різних отаманських загонів» (22.XI.1919)²⁷.

Надзвичайно сильно дратували Є. Чикаленка місцеві перемишльські інтелігенти, коли заходила розмова про перехід Галицького війська до Денікіна. Його це так гнівило, що всіх тутешніх інтелігентів (за винятком лікарів М. Коса

²⁶ Там само. С. 232–234.

* Греголинський Дмитро – український громадсько-політичний діяч, журналіст, директор Українського дівочого інституту (гімназії), прихильник гетьманського руху, видавець і редактор тижневика «Український голос» у Перемишлі (1919–1929).

**Йшлося про підписання 1 вересня 1919 р. військовою делегацією УНР на чолі з полковником П. Ліпком договору про перемир'я з Польщею терміном на місяць, який потім мав подовжуватися за бажанням сторін. Польські війська припинили бойові дії, встановивши між р. Жванчик і р. Збруч нейтральну зону. Договір був суто військовим, політичних умов не містив, але відкривав можливість для співпраці. Після підписання перемир'я до Варшави виїхала українська делегація на чолі з міністром закордонних справ А. Левицьким, яка розпочала українсько-польські переговори (Щоденник. С. 566).

²⁷ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 164.

і С. Дмоховського) і майже весь галицький народ назвав дудикевичевцями, тобто москвофілами. «Просто соромно перед чужинцями, що належиш до такої нікчемної нації!», – з обуренням писав Є. Чикаленко (25.XI.1919)²⁸.

Зрозуміло, підписання умови з денікінцями спричинило численні закиди з боку уряду УНР у змові галичан із ворогом і саботажі спільних бойових дій. С. Петлюра підготував відозву, в якій гостро засуджував дії Галицької армії, а Є. Петрушевича назвав зрадником. Коли це стало відомо Січовим стрільцям, їхні представники звернулися до головного отамана з проханням більш зважено й об'єктивно оцінити ці дії Галицької армії.

Очевидно, що про це знав і Чикаленко. Оскільки в «Щоденнику» відзначав, що «Петлюра в своїй прокламації мусів одмежувати український народ від цих запроданців, оголосивши, що зрадили тільки москвофіли – “галицкие русские”, а не українці, дійсно, як тепер це виявляється, зрадили не Січові Стрільці, а військо набране по набору та мобілізації, а січовики пішли з Петлюрою вести партизанську війну» (25.XI.1919)²⁹.

Є. Чикаленко ніяк не міг заспокоїтися і його боліло, що «оця зрада галицького війська витворила таку прірву між наддніпрянцями і наддністрянцями, яка довго, довго не засипеться, і буде болючою раною на українському організмі» (25.XI.1919)³⁰.

У зв'язку з діями Галицької армії Є. Чикаленко все більше розмірковував про москвофілство галицької інтелігенції. Він наголошував, що вона не має ніякого уявлення про московський народ, московську інтелігенцію, бо ніколи там не бувала і майже не знайома з російською літературою. А під час війни бачила тільки російських солдатів у Галичині, та й то здалека, бо вся немосквофільська українська інтелігенція із приходом росіян до краю виїхала у глибину Австрії. Вона тільки чула від галицьких селян про добродушне ставлення до них російських солдатів, серед яких переважали українці, що ділилися з місцевим населенням хлібом та цукром і, взагалі, не вважали його своїм ворогом. Тому інтелігенція думала, що москалі – народ толерантний, сердечний та добродушний і його не можна порівнювати з мадярським військом, яке знущалося з галицького населення.

Однак, коли галицьким інтелігентам нагадували, що під час російської окупації всі українські інституції в Галичині були закриті, а польські вільно функціонували, то вони все звалювали на російський уряд, вигороджуючи інтелігенцію і народ. Проте не знали й не хотіли вірити, що російська інтелігенція і народ ще нетерпиміше ставлять до українців та білорусів, ніж уряд. Даючи відповідну характеристику московитам, Є. Чикаленко наголошував, що російський уряд душив усі народи, вважаючи, що для збереження цілості імперії необхідно їх повністю зрусифікувати. А московський народ вважав себе «хазяином земли русской» і з презирством ставився до всіх народів Росії, не вважав їх навіть за людей, а чимось нижчим. Навіть народи європейських держав він трактував нижчими за себе, гадав, що дужчий і розумніший за всіх на світі. Слідом за ним і російська інтелігенція думала, що вона витворила найкращу у світі літературу, музику, мистецтво і що

²⁸ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 166.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 167.

народ «русский – богоносец», якому судилося обновити не тільки «гнилой запад», а й увесь світ (30.XI.1919)³¹.

Є. Чикаленко акцентував на тому, що японська та світова війни «трохи збили пиху росіян, але маніяк Ленін, а за ним і всі ідейні большевики, які виростили на західноєвропейському комунізмі, думають, що його видумав “русський” народ, який по духу своєму весь соціалістичний, забуваючи, що в усіх первісних народів був такий самий соціалістичний первісний земельний устрій, який тепер лишився в кацапів, сербів та в монгольських кочевників – киргизів, калмиків, башкирів та інших»³².

На думку Є. Чикаленка, пихатість, самовпевненість і нахабність московського народу та його інтелігенції відвертали від нього всі народи колишньої Росії, які воліли з ким-небудь увійти в союзи, федерації, аби не з ним, «цим виплодом слов'яно-монголо-фінським, який вважає себе неосяжно вищим за всіх»³³.

Для автора «Щоденника» цілком очевидною стала зневага галичан у «петлюринській Україні», на яку вони спочатку поклали всі надії у боротьбі з поляками і до небес возносили «цього геніального вождя», а побачивши його відступництво – «другий Тетеря, тільки ще меншого калібру», всі сподівання поклали на Денікіна, щоби врятуватись від поляків, а це означало «кинутись з вогню та в полум'я». Проте, будучи твердим самостійником і соборником, закликав українців «не йти ні за ким, ні на які умови, а нехай нас підгортають сили, а ми все повинні твердити, що ми стоїмо за соборну, самостійну Україну» (30.XI.1919)³⁴.

Несподіванкою для Є. Чикаленка стала звістка, що С. Петлюра віддав полякам Галичину і Західну Україну по р. Горинь*, а зате Польща допоможе вигнати більшовиків за Дніпро і визнає незалежну Україну під своїм протекторатом із вільним транзитом до Одеси. Так, українська територія розділялася на п'ять частин: Закарпаття відійшло до Чехословаччини, Буковина і Бессарабія – до Румунії, Галичина, Поділля і частина Волині належала Польщі, а від Збруча і Горині по Дніпро – самостійна Україна, Лівобережжя – під Росією. «Але самостійна Україна, – з гіркотою відзначав Є. Чикаленко, – буде тільки в теорії, а на ділі її захоплять росіяни або поляки, чи поділять між собою і цю частину» (13.IV.1920)³⁵.

Однак усі сумніви розвіялися, коли він на початку травня 1920 р. зустрівся з С. Петлюрою у Варшаві, який хотів дізнатися його думку про таємний Варшавський договір від 21 квітня 1920 р., що підписав голова дипломатичної місії УНР А. Левицький із польським урядом. За ним УНР визнавалася незалежною державою, але водночас Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя і Західне Полісся, заселені автохтонним українським населенням, відходили до Польщі. С. Петлюра наголошував, що іншого виходу немає і це остання спроба організації Української держави.

Є. Чикаленко не вірив в успіх цього договору й дуже скептично до нього поставився. На його думку, він не принесе українцям ніякої користі й закінчиться нічим, як і договір І. Виговського. Адже є «третьою контрагент – Москва, яка всіма силами буде стремитися захопити Україну, і, певне, справа української державності

³¹ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 169–170.

³² Там само. С. 170.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

* Тут йдеться про Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся.

³⁵ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 295.

закінчиться так само, як у 17 ст., миром Москви з Польщею за наш кошт, тобто поділом України по якомусь новітньому Андрусівському договору» (12.V.1920)³⁶.

Є. Чикаленко ще раз наголошував, що не потрібно було піднімати повстання проти П. Скоропадського і цим розвалювати державу. Він сподівався, що за допомогою чужоземної (німецької) сили зорганізується Українська держава, особливо в догетьманський період, але виявилося, що ні українська інтелігенція, ні український народ не зуміли нею скористатися, бо ще не дозріли до того, щоб державні інтереси поставити вище своїх партикулярних. Однак це минулося і тепер про це не може бути й мови. «Коли Ви, – зазначив Чикаленко Петлюрі, – хочете поспробувати, то пробуйте на свій страх і ризик. Ім'я Виговського через таку пробу перейшло в історію з почесною репутацією, хоч та проба і не вдалася» (12.V.1920)³⁷.

Щоправда, Є. Чикаленко наводив приклади, коли зі своїх маленьких етнографічних територій відбудовувалися держави – Болгарія, Сербія, Греція. Проте таку політику для України вважав хибною. Він знову повернувся до своїх припущень, зазначаючи, що на початку 1919 р. приїхав до Станіслава і в Києві ще була Директорія, а галичани покладали на неї всі надії.

Тоді Чикаленко доказував Петрушевичу, що всі ці сподівання марні, бо більшовики її випруть разом «зі зменькою війська з України і поділять з поляками». Він наполягав, щоб галичани в будь-який спосіб помирилися з поляками і за допомогою свого дисциплінованого війська потрохи відвойовували від більшовиків Україну, як це свого часу робили галицькі князі Данило й Роман, відбираючи по кавалках від татар. Проте, скаржився Чикаленко, його порад, оскільки він був «мужем совета», ніхто не слухав, а потім шкодували. Галичани не послушали його, бо були певні, що той хотів дискредитувати Директорію через те, що вона відібрала панські, зокрема і його, маєтки, і не повірили в нездатність Директорії організувати державу.

На думку Є. Чикаленка, галичани, покладаючи всі сподівання на Директорію, не згодилися на мирну «лінію Бартелемі» і не захотіли помиритися з поляками, тому втратили всю Галичину, а Директорія – всю Україну. Він дуже песимістично оцінював можливість організувати хоч малесеньку Українську державу між двома могутніми сусідами, які прагнули її поділити між собою з метою привласнення багатства. Можна тільки дивуватися точністю чикаленківського прогнозу, коли згідно з Ризьким договором українські землі поділили між більшовиками і поляками (15.X.1920)³⁸.

«Тепер, – резюмував Є. Чикаленко, – поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити свою. І такий стан, така глуха внутрішня боротьба з пануючими націями тягтиметься аж до нової всеєвропейської катастрофи». Він не вірив у реальність державотворення С. Петлюри хоч «на малесенькій території». Однак наголошував, що цей процес боротьби популяризував як серед українського народу, так і за кордоном ідею української державності (15.X.1920)³⁹.

Іще один пласт його відданості Україні й українству. «Я все тверджу, – зазначав Є. Чикаленко, – що українську державність згубила соціалістична аграрна

³⁶ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 296.

³⁷ Там само. С. 297.

³⁸ Там само. С. 466–467.

³⁹ Там само. С. 467.

реформа». «Якби не ото земельний закон, – бідкався він, – яким так хваляться наші соціалісти, то Україна і тепер могла би стати суверенною державою» (24.V.1919)⁴⁰. Він вважав, що цей закон зробив ворогом Української держави будь-кого, хто мав хоч невеликий клапчик землі. Бо хто хотів обороняти ту державу, яка забрала в нього задарма його власність і зробила її державною?!

Щодо великих землевласників, то вони стали непримиримими ворогами Української держави, переконали Антанту, що український уряд такий же більшовицький, як московський чи угорський. Тому антантські країни підтримали домагання румунів в Угорщині, а чехів і поляків – в Україні, і не признають суверенності України. Є. Чикаленко вкотре наголошував на низькій свідомості українців, яка не дозволяє поставити державні та національні інтереси вище за особисті, тому вони не хочуть обороняти свою державу, не усвідомлюючи її значення.

Наддніпрянщині він протиставляв Галичину, де склалася трохи інша ситуація. Адже тут є все: своя інтелігенція, і народ свідоміший, і земля не соціалізована. Однак, зауважував Є. Чикаленко, Галичина замала, щоби втриматися серед своїх хижих сусідів, що під виглядом боротьби з більшовизмом змовилися роздери її на частини (24.V.1919)⁴¹.

Потрібно, хоч фрагментарно, зупинитись на побуті Є. Чикаленка у Галицькому краї. Приїхавши до Станіслава і пробувши тут кілька тижнів, він, за порадою свого приятеля, перемишльського адвоката Теофіла Кормоша, виїхав до с. Славського на Львівщині. Село розташовувалося недалеко від залізниці, яка вела на Угорщину і якою частенько переїздили за кордон різні українські місії та урядовці. Від них він довідувався про все, що діялося в Україні. Тут він зустрівся зі своїм сином Петрусем. У «Щоденнику» описав навколишню природу саме Славського, побут людей, зазначивши, що «люди тут майже всі грамотні і свідомі того, що вони українці, знають і радіють, що вони з'єдналися з російською Україною...» (26.II.1919)⁴².

Не хотілося Є. Чикаленкові довго сидіти у глушині – в половині березня 1919 р. він навідався до Станіслава. Галичани, починаючи від голови УНРади Є. Петрушевича, ставилися до нього з великим співчуттям, намагалися допомогти і полегшити становище. Є. Петрушевич запевняв, що галицький уряд, зважаючи на його великі заслуги перед Україною, охоче йому допоможе в усьому. Але Є. Чикаленко не хотів просити ніякої допомоги. «Во сто крат легше давати гроші, ніж їх брати від когось», – записав він у «Щоденнику» (6.III.1919)⁴³.

Познайомившись у Станіславі з членом УНРади, молодим інтелігентним гуцулом Петром Шекіриком, Чикаленко скористався з його запрошення і в половині березня виїхав із ним на Гуцульщину – до с. Жаб'яго Косівського повіту. Для подорожі голова Державного секретаріату С. Голубович видав йому документ, в якому зазначалося, що Чикаленко – видатний український діяч і меценат і що всі власті ЗУНР мають надавати йому всіляку допомогу. У Жаб'юму оселився у завідувача народної школи Гапановича, милувався місцевими краєвидами і побутом гуцулів. Прожив у краю до кінця серпня 1919 р. – аж до зайняття його польськими

⁴⁰ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 79.

⁴¹ Там само. С. 79.

⁴² Там само. С. 41.

⁴³ Там само. С. 45.

легіонерами. 27 серпня Є. Чикаленка вивезли під військовою вартою до Коломиї і за декілька днів відправили до Мостиськ, де він був інтернований, живучи в родині місцевого священика Куціля.

Його хвилювали звістки з України, де українське військо билосся на два фронти: проти більшовиків і денікінців. Надзвичайно стривожила інформація про захоплення денікінцями Києва, погром усіх українських установ, арешти українських діячів.

У кінці жовтня 1919 р. після багатьох клопотань йому вдалося переїхати до Перемишля, де зміг знайти кращу лікарську допомогу у хворобі, що все більше загострювалася. Тут оселився у директора Українського дівочого інституту (гімназії) Д. Гроголинського, зустрічався з місцевими українськими діячами.

У травня 1920 р. Є. Чикаленкові вдалося виїхати до Варшави, де зустрівся з С. Петлюрою і той допоміг йому виїхати за кордон – до Чехословаччини.

Тепер для нього почалося вже справжнє емігрантське життя, сповнене терпіння від важкої недуги і миттєвих радостей від зустрічі з рідними та друзями. У Празі, де проживав останні роки Євгено Чикаленко, ним заопікувався його земляк із Херсонщини Іполит Бочковський – відомий український соціолог, націолог і політичний діяч. Він залишив спогади «Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка»⁴⁴.

26 січня 1919 р., тобто в день виїзду Є. Чикаленка з Києва, розпочався для нього останній і найважчий період у житті – період еміграції з її моральними і матеріальними злиднями, період великого смутку та глибоких розчарувань, знецілювальних хвороб і постійної невпевненості в завтрашньому дні. «Але якраз у цю тяжку добу бідування на чужині, коли стільки людей під вагою свого особистого лиха зломилось духовно, зневірилося і стало байдужими до громадської справи, а то й ще гірше – скапітулювало перед ворогом, – наголошував Д. Дорошенко, – в Чикаленка в повнім блиску виявилася здавна властива йому сила духа і залізна воля та непохитна віра у будучність рідного краю. Пригнічений хворобами і бідую, він, забуваючи про власну недолу, жив і вмер з думкою про рідний край та про його майбутню долю, являючи собою високий зразок людини й громадянина, вірного своєму обов'язку від початку до кінця»⁴⁵.

Отже, у «Щоденнику» Є. Чикаленко відтворив драматичні події 1919–1920 рр. у Галичині та Наддніпрянщині, роздумував над ними й осмислював їх, вибудовуючи в такий спосіб одну сюжетну лінію в історії українського народу в такий складний для нього період.

REFERENCES

1. Bochkovskyi, I. (1929). *Ostanni tyzhni zhyttia i smerti Ye. Kh. Chykalenka*. Paris: Tryzub. 1929 [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920*. Kyiv; New York: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko: yoho zhyttia i hromadska diialnist*. Prague [in Ukrainian].

⁴⁴ Бочковський І. Останні тижні життя і смерті Є. Х. Чикаленка. *Триzub* (Париж). 1929. Ч. 29–30. С. 32–39.

⁴⁵ Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність... С. 84.

4. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)*. Munich: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
5. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
6. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv [in Ukrainian].
7. Pavlyshyn, O. (2003). *Yevhen Petrushevyh (1863–1940): Iliustrovanyi biohrafichnyi narys*. Lviv: Manuskrypt-Lviv [in Ukrainian].
8. Starovoitenko, I. (2011). *Doba revoliutsiinykh potriasin u doli ta spadshchyni Yevhena Chykalenka. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1919–1920)*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Verstiuk, V. (2005). *Revoliutsiia v otsinkakh Yevhena Chykalenka. Chykalenko Ye.Kh. Shchodennyk, 1919–1920*. Kyiv; New York: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].

Ivan PATER

SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN GALICIA DURING 1919–1920 IN THE EVHEN CHYKALENKO'S ASSESSMENT (BASED ON «THE DIARY»)

This paper reports on views of E. Chykalenko on social and political processes in Galicia at a dramatic time for the Ukrainians. Much attention is given to his contacts with the Galician community in the early XX century, help to Dnieper political immigrants in Lviv, anger at the Russian occupation authorities in Galicia during the Great War. It focuses on his perception of the Ukrainian Revolution, refusal to participate in political processes at that time, negative attitude towards the Bolshevik authorities, forced emigration.

The author also highlights E. Chykalenko's position to the activities of the Ukrainian National Council (UNR), its president E. Petrushevyh, his comparison of Galician and Dnieper social and political life in the Ukrainian dimension. The attitude to the Ukrainian-Polish war, the decisions of the Paris Peace Conference concerning Eastern Galicia, the reflections on the Galician politicians, the struggle of the Galician for state independence are revealed.

Keywords: Evhen Chykalenko, «The Diary», Galicia, Dnieper Ukraine.